

ՓԻԼՍՈՓՈՇԵՍՈՒՆ ՄՏԶԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԷԻՈՒԽԻՑԻՈՑԻ ՈՒՐՈՒՆԳԻԹԸ

Փիլիսոփայութեան մէջ գոյութիւն ունեցող բազմատեսակ վարդապետութիւնները կարելի է վերածել *grosso modo* երկու հակադիր ուղղութիւնների՝ Նրանք երկուսն էլ ծնունդ են առել հնադարեան անցեալում Յունաստանի մէջ, զարգացել, հասել են մինչև մեր օրերը. երկուսն էլ ունեցել են փայլուն բարգաւաճման իրանց շրջանները: Մէկ ուղղութիւնը կոչւում է իդէալիզմ, միւսը մատերիալիզմ*):

Մէկը պնդում է, թէ գաղափարն է (*idée*) միակ ու ըսկզբնական իրողութիւնը և թէ ամբողջ արտաքին աշխարհը սոսկ այդ մտքի արտացոլումն է, նրա ստեղծագործութիւնը: Միւսը պնդում է, թէ նիւթն է գոյութեան միակ սկզբունքը և թէ բոլանդակ տիեզերքը, նրա հետ միասին և միտքն ու գաղափարը՝ ծնունդ են այդ նիւթի յաւիտենական շրջանառութեան:

Հետևենք երկուսի էությունային:

Մարդը շատ վաղուց սկսել է փիլիսոփայել: Տիեզերական անեղծութիւնները միշտ կաշկանդել են նրա ուշադրութիւնը և լուծում պահանջել. բնութիւն ու շարժում, անասուն և աստուծ, կեանք, մահ... մի-մի անեղծութիւններ: Ո՞րտեղից և ինչպէ՞ս են նրանք գոյացել... Կամ գուցէ իրօք գոյութիւն չունին, գուցէ այն բոլորը, ինչ որ մենք շօշափում, լսում ու տեսնում ենք, բանդագուշմնք է միայն, մեր մտքի ու երևակայութեան ծննդդ: Գուցէ իմ «ես»-ն է միայն, որ գոյութիւն ունի... Այդ վերջին ենթադրութիւնն է իդէալիզմի չուկէտը. նրա համար իրական չոր սուբ'եկտն է կամ «ես»-ը (*le sujet, le moi*), որը՝ այսպէս ասած՝ կլանում է օբ'եկտը, «ոչ-եսը» (*l'objet, le non-moi*):

*) Չենք ուզում հայացնել մեր արևմտեան հայրենակիցների պէս փիլիսոփայական մի շարք տերմիններ, որոնք ընդունուած են բոլոր քաղաքակիրթ ազգերի մէջ: Միևնայն է, փիլիսոփայութեան տարերքների հետ անծանօթ ընթերցողին նոյնքան քիչ բան կ'ասեն «գաղափարադաշտութիւն», «նիւթադաշտութիւն», «գոյացիւթիւն», «բնագոյացութիւն» և այլ բառերը, որքան և «իդէալիզմ», «մատերիալիզմ» կային:

Նրա հինաւորաց փայլուն ներկայացուցիչը՝ Պլատոն (ծն. 430 թ. Ք. ա.) պնդում էր, թէ գաղափարները մի-մի գոյութիւններ են, մի-մի էակներ: Անթիւ վերացական գաղափարներ — արդարութիւն, բարութիւն, գեղեցկութիւն ևայլն — որ մենք ստանում ենք առարկաներից ու փաստերից մեր մտքի վերլուծող ու ընդհանրացնող գործողութեամբ, նոյնպիսի իրական գոյութիւն ունէին Պլատոնի համար, ինչպէս մեզ համար այսինչ մարդը, կամ այսինչ ծառը:

Սովորական մարդկային միտքը ըմբոստանում է այս անհեթեթութեան դէմ. ես տեսնում եմ այս ազնիւ մարդուն, բայց ես չեմ տեսնում ազնւութիւնը: Ես տեսնում, շօշափում եմ այս գեղեցիկ պատկերներն ու արձանները, բայց ինքը գեղեցկութիւնը անշօշափելի ու անտեսանելի է ինձ:

Սակայն պլատոնական իդէալիզմի համար անհեթեթ ոչինչ չկայ այդտեղ: Գաղափարները ինքնուրոյն, անկախ արարածներ են, այնինչ տեսանելի և անտեսանելի իրերը գոյութիւն ունին միայն գաղափարներով: Այս վերջինների պատճէններն են նրանք: Ամբողջ տիեզերքը ոչ այլ ինչ է ըստ Պլատոնի, եթէ ոչ մի ստուեր, մի սոսկ խորհրդանշան, մի այլաբանութիւն, և փիլիսոփան հետաքրքրւում է այդ տիեզերքով ճիշտ այնպէս, ինչպէս դուք հետաքրքրւում էք ձեր բարեկամի լուսանկար պատկերով, երբ զրկուած էք նրա ներկայութիւնից: Ծիշտ նախատիպը գաղափարներն են, մնացածը բոլորը նրանց պատճէնն է. — ահա պլատոնական իդէալիզմը:

Նրան յաջորդեցին հին ու միջին դարերում բազմաթիւ խառն սիստեմներ, որոնց մէջ դժուար է տեսնել գերակշռւածը այս կամ այն աշխարհայեցութեան: Այսպէս՝ Արիստոտելի և Դեկարտի և նրանց մի շարք հետեւողների փիլիսոփայական սիստեմները: Դեկարտեան դպրոցի ամենահանճարեղ ներկայացուցիչ՝ Սպինոզային (ծն. 1632 թ.) ոմանք հռչակում են իբրեւ մատերիալիստ, ուրիշները իդէալիստ: Նրա փիլիսոփայութեան հիմունքն է՝ մտքի և բնութեան (սուբ'եկտի և օբ'եկտի) նոյնութիւնը, մի բան, որ շեշտում է և՛ մատերիալիզմը *):

Բայց Սպինոզան յանգում է այդ եզրակացութեան ոչ թէ փորձով, այլ սոսկ դատողութեամբ, ոչ թէ à posteriori, այլ à priori: Նա նոյնացնում է միտքն ու բնութիւնը ոչ թէ վերածելով անգործարանաւոր կամ անօրգան կիանքը գործարա-

*) Այդ պատճառով և Սպինոզայի փիլիսոփայութիւնը կոչում է մոնիզմ, — նա վերածում է տիեզերական բոլոր երևոյթները մի միայնակ զոյացութեան, էութեան, մեկ սուբստանցի:

նաւորի կամ օրգանաւորի և այդ վերջինը հոգեկան կեանքի—այլ նա նոյնացնում է միտքն ու բնութիւնը (եւն ու ոչ-եսը), յենուելով կամայականօրէն սոսկ այն ապացոյցների վրայ, որ մատակարարում է իր ուղեղը, դատողութիւնը: Այդտեղ նա նման է իդէալիստ փիլիսոփաներին. որովհետեւ, յիշաւի, իդէալիզմի բոլոր ներկայացուցիչների ընդհանուր և բնորոշ յատկանիշն է այդ ապրիորիստական մեթոդը (la methode à priori), որ վերջնականապէս վտարուած է գիտութիւններից:

Մեծ զարկ տուեց իդէալիստական հոսանքներին անգլիացի հոշակաւոր փիլիսոփա Բերկլէյ (1684—1753 թ.):

Նա էլ նոյնացնում է (identifier) բոլոր երևոյթները, բայց վերածելով նրանց իր մտքին, գիտակցութեան: Այն, ինչ որ մենք անուանում ենք բնութիւն, արտաքին աշխարհ, Բերկլէյի համար ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի գումար իր սեփական տպաւորութիւնների և մտապատկերների: Պարզութիւն մի պատրանք է, երբ կարծում ենք թէ իրերը գոյութիւն ունին դրսում: Իրականապէս գոյութիւն ունեցողը մեր «ես»-ն է իր ըմբռնումներով ու մտապատկերներով: Ոչինչ չկայ այդ «ես»-ից դուրս, նրանից անկախ: Ամեն բան—մեր մէջ... Եւր այդպիսով ջնջում է ոչ-եսին. սուբ'եկտը կլանում է օբ'եկտին: Եզրակացութիւն.—մեր ուսումնասիրութեան առարկան, մեր քննելու նիւթը՝ միմիայն մեր զգայարանքով ստացուած տպաւորութիւններն են, մեր մտապատկերները, մեր գաղափարները:

Դաւիդ Իոմ (1711—1776) շարունակում է Բերկլէյին և յանգում է կատարեալ սկեպտիցիզմի: Նա յայտարարում է, թէ նոյնիսկ մեր սեփական տպաւորութիւններն ու գաղափարները ճանաչելու հնարաւորութիւն չունինք, չենք կարող նրանց գիտականօրէն ուսումնասիրել, ընդհանրացնել, և ահա թէ ինչու. ամեն-մի գատողութեան, ամեն-մի ճշմարիտ գիտական հետազոտութեան համար անհրաժեշտ է մի էական գործօն—պատճառականութիւնը (causalité), իրերը կամ տպաւորութիւնները ճանաչելու համար պէտք է կապել, համադրել նրանց անհրաժեշտ, պատճառական շղթայակցութեամբ: Բայց—ասում է Իոմ—այդ պատճառական շղթայակցութիւնը մենք չենք տեսնում, չենք շօշափում, մենք այն չենք ըմբռնում մեր զգայարաններով: Մենք միայն ստանում ենք հազարումի տպաւորութիւններ, որոնք յաջորդում են իրար ժամանակի ու տարածութեան մէջ: Մենք տեսնում ենք կայծակը և ապա լրսում ենք որոտումը. բայց մենք չենք լսում, ոչ էլ տեսնում ենք կայծակի մէջ որոտի պատճառը: «Պատճառ» ասուած բանը

«տպաւորութիւն» չէ, իսկ ինչ որ տպաւորութիւն չէ, անըմբռնելի է մեզ:

Տպաւորութիւնները յաճախակի իրարու յաջորդելով, մեր երևակայութիւնը կամաց-կամաց սովորում է շաղկապել նրանց և առաջին տպաւորութեան ներքոյ սպասել երկրորդին, երրորդին, չորրորդին... Յարատեղ մի շղթայակցութիւն, որ մեզ թւում է անհրաժեշտ, ճակատագրական: Բայց լոկ մեր սովորութիւնն է, որ «անհրաժեշտ»-ի բնոյթ է տալիս այդ շղթայակցութեան. մեզ միայն թւում է, թէ իրար յաջորդող տպաւորութիւնների մէջ կայ պատճառական կապ... Այդպիսով պատճառականութիւնը, գիտութեան խարխալը, հանդիսանում է ոչ թէ խելքի, այլ հաւատի առարկայ. էլ մնաս բարձր ուրեմն, գիտութիւն... սկեպտիցիզմի դռները բաց են. փրկսոփայութիւնը տագնապի մէջ է... Նանտը գալիս է փրկելուն նրան:

Ինչպէս շատ ուրիշ սխտեմներ, այնպէս և Կանտի փրկսոփայութեան նկատմամբ մարդիկ չափազանց տարակարծիք են: Շատերի ասելով նա այն հսկան է, որ մահացու հարուած տուեց մետաֆիզիկային *) և հիմք դրեց ճշմարիտ գիտական փրկսոփայութեան: Այդ կարծիքը իրաւացի է և անիրաւացի: Տարակոյս չկայ, որ Կեօնիզսբերգի մեծ փրկսոփան վերացական մտածողութեան աշխարհում մնում է անզուգական և վիթխարի հասակով իշխում է, կարելի է ասել, բոլոր դարերի մտքերի վրայ: Ոչ մէկը, արդարեւ, այնքան հուժկու կերպով չէր սասանեցրել մետաֆիզիկայի ու բիօլոգիայի դարաւոր շէնքը, ոչ մէկը այնքան հանճարեղ ու մանրադնին գրչով, զուտ բանականութեան խորտակիչ փաստերով չէր հետազօտել, մտրակել, հարուածել մարդկային հոգու վրայ դարերով բռնացող գերբնական այլևայլ դոգմաները,—ինչպէս այդ արաւ Էմմանուէլ Նանտը (1724—1804 թ.):

Եւ այնուամենայնիւ—գարմանալի է այդ հակասութեան ոգին մեծ հանճարների մէջ—այնուամենայնիւ Կանտի փրկսոփայութիւնը եղաւ խորապէս իդէալիստական ու մետաֆիզիկական: Նա յաւակնեց թափ տալ իրանից հնութեան փողին, բաց անել մի բոլորովին նոր դարադուլս փրկսոփայութեան պատմութեան մէջ,—նա մտածեց հիմնել իսկական փրկսոփայութիւնը: Նա իր հոյակապ գործը որակեց «բնական փրկի-

*) Մետաֆիզիկան ձգտում է քննել ու ճանաչել իրերի ներքին էութիւնը, նրանց առաջին ու վերջին պատճառները, մի խօսքով այն բոլորը, ինչ որ դուրս է ֆիզիկայից, փորձնական գիտութեան սահմաններից:

սոփայութիւն» անունով (Die kritische Philosophie), հակառակ դոգմայականին, որը իրերի ներքին էութիւնը, տիեզերքի խորունկ գաղտնիքները թափանցելու և ճանաչելու յաւակնութիւն ունէր։ Նա ձեռնարկեց քննել նախահառջ՝ մեր ճանաչելու կարողութիւնները և գտաւ նրանց շատ սահմանափակ ու անբաւարար՝ յիշեալ գաղտնիքները թափանցելու համար... Նա իր դարձանալի խելքով փորձեց վերլուծել հիմնականապէս մարդկային խելքը, նրա թռիչքները, նրա հասողութեան աստիճանները... Բայց չընդունեւ մեր համառօտ տեսութեան գծից։

Թէպէտև Կանտը հռչակեց փորձը (Erfahrung, опыть), թէպէտ նա շատ անգամ և որոշակի յայտարարեց, որ չկայ ճանաչողութիւն (Erkenntniss, познание) առանց դրսի տպաւորութիւնների, որոնք մատակարարում են մեզ դատողութեան համար անհրաժեշտ նիւթը, — այնուամենայնիւ Կանտի բովանդակ փիլիսոփայութեան հիմնական թեզը Բերկլէյի թեզն է, այսինքն՝ որ փորձի, քննութեան ենթակայ առարկաները մեր առարկաներն են, որ արտաքին նիւթական աշխարհը մեր մտապատկերներն է, որ այդ աշխարհը գոյութիւն չունի առանց մտածող ու զգացող էակի, առանց մարդու։ Մենք ինքներս ենք արտադրում երևոյթները, ամբողջ տեսանելի ու շօշափելի տիեզերքը։ Կամ ուրիշ խօսքով՝ իրերը համակերպւում են մեր գաղափարներին, օր'եկտը հպատակւում է սուր'եկտին։ Այդ վերջինն է արտադրում պատճառականութիւնը և ուրիշ կատեգորիաները, որոնք հնարաւոր են դարձնում փորձը, այսինքն շաղկապում, միաւորում են տպաւորութիւններն ու մըտապատկերները և ծնունդ տալիս դատողութիւններին։

Այդպիսով Կանտը ևս իւրացնում է մետաֆիզիկայի հարադատ զաւակ՝ ասլրիօրիստական ամուլ մեթոդը և կառուցանում է տիեզերքը իր բանականութեան տարերքներով։

Ամեն բան, ինչ որ երևան է գալիս ժամանակի և տարածութեան մէջ Կանտի համար (ժամանակը և տարածութիւնը ևս մեր մէջ են, մեր զգայնութեան պայմաններն են, նրա ձեւերը) — ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մեր մտապատկերները։ Բայց ձրտեղից և ինչպէս են ստացւում դրանք։ Ո՞րտեղից են գալիս «երևոյթները»։

Կանտը պատասխանում է, որ երևոյթների աշխարհի յետեւում թաղնուած է աներևոյթ, ճնումենալ՝ աշխարհը, որը անմատչելի է մեզ, քանի որ դուրս է ժամանակից ու տարածութիւնից, դուրս է ուրեմն և մեր զգայնութիւնից։

Այդ է հռչակաւոր «Իրը ինքն իրան» (das Ding an sich),

որ մեզնից անկախ գոյութիւն ունի ինչ-որ անժամանակ և անտարած աշխարհում, և որը Կանտի ասելով աղբիւր — պատճառըն է բոլոր դիտելի երևոյթներէ։ Նրա գոյութիւնը չենք կարող ստուգել, չենք կարող քննել, նա ըացարձակ է (absolu) և անճանաչելի (incognoscible)։ Ահաւասիկ դարձեալ մէկը մետաֆիզիկայի բնորոշ գծերից։ Սպենսերի մօտ ևս մենք պիտի գտնենք այդ մեծ անյայտը, այդ առեղծուածային «Իրը ինքն-իրան»-ը։

Կանտից յետոյ — իդէալիստական մետաֆիզիկական ունեցաւ դեռ բազմաթիւ ու տաղանդաւոր պաշտպաններ, Ֆիխտէ, Շելլինգ, Հեգել, Շոպենհաուեր և այլն, ներշնչուած մեծ մասամբ Կանտի սիստեմով, բարձրացրին իդէալիստական փիլիսոփայութեան հմայքը և արտակարգ փայլ տուին գերմանական հանճարին։ Այդ փառահեղ պլէադի մէջ իր մեծութեամբ, ինքնուրոյնութեամբ առաջին տեղը բռնում է Հեգել, նա ցոյց տուեց ընդհանրացնելու և ընդկանոնելու (cystematiser) մի անսովոր ուժ։ Պարզ, կախարդական ֆորմուլաներով նա փորձեց տիրել համայն տիեզերքին, լուծել բազմալնճիռ առեղծուածները։ Հեգել մեծ յոյսեր տուեց մարդկութեան։ Նա լիակատար գոհացում պիտի տար ժամանակի տարտամ իդէներին, որ Գեթթէն խորհրդանշել էր Ֆաուստի անմահ պատկերի մէջ։ Բնական գիտութիւնների անճարութիւնը, որ թողնում էր անպատասխան մարդկային միտքը տանջող մի շարք հարցումներ, պիտի վերանար հանճարի մի հսկայական ճիգով։

Հեգելն արհամարհեց Կանտի բացարձակը կամ անճանաչելիին, ժխտեց խորհրդաւոր Ding an sich-ը։ Անյայտ ու անըմբռնելի ոչինչ չկայ։ Բացարձակը մատչելի է մեզ, որպէս մի պայծառ իրականութիւն։ Նա թէ միտք է և թէ բնութիւն, թէ սուբ'եկտ է և թէ օբ'եկտ։ Նա այն յաւիտենական պրոցեսն է, շարժողութիւնը, էությունը, որը ընդգրկում է ամեն գոյութիւն և որից դուրս ուրիշ ոչինչ չկայ։ Բացարձակը ինքը գաղափարն է, որ շարժւում է (Selbstbewegung des Begriffs), ինքը բանականութիւնն է, որ ինքնաբերաբար ու յաւիտենապէս թափոք է կատարում, շրջաններ է անում՝ ծաւալելով իր ներքին պարունակութիւնը։

Հեգելի փիլիսոփայութեան մէջ ամեն ինչ վերածւում է գաղափարի կամ բանականութեան։ Բայց նրա մօտ այդ վերջինները դատարկ ձևեր չեն միայն կամ սոսկ շրջանալններ (ինչպէս Կանտի մօտ), որոնք իրանց նիւթը ստանում են դըր-

սից: Հեղեղի «գաղափարը» միանգամայն ձև է և պարունակութիւն: Նա միակ իրականութիւնն է, ամեն գոյութեան բովանդակումը:

Գաղափարը կամ «տիեզերական բացարձակ ոգին» գոյութիւն ունի յաւիտենականութիւնից ի վեր տիեզերքից անկախ և տիեզերքից առաջ գոյութիւն է ունեցել որևէ տեղ: Նա շարժուում է ներքին յարակայ մի սկզբունքի զօրութեամբ, անցնում է պէս-պէս յաջորդական շրջաններ: Զուելով նախնական ազատ ու պարզ դրութիւնից, երբ նա դեռ ինքնիրան միայն գոյութիւն ունէր (Der Geist an sich), իբրև սոսկ պոտննց (կարողութիւն) առանց որակի և քանակութեան՝ ոգին, այսպէս ասած, դուրս է գալիս իրանից, մերկանում է բնութեան մէջ, իրականացնում է բնութիւնը իր զանազան աստիճաններով, անցնում է մեխանիկայի, ֆիզիկայի, օրգանիզմի դրութիւններից, ապա թողնում է բնութիւնը, ուր նա իրան օտար է զգում և նորից վերադառնում դէպի ինքը, նորից գտնում է ինքնիրան, որպէս ազատ ոգի, գլխաւոր գաղափար և բացարձակ ճշմարտութիւն: Այդ անսահման և ճակատագրական պրոցեսսի առաջին ֆազիսը (մինչև ոգու արտայայտուելը բնութեան մէջ) պատկանում է զուտ տրամաբանութեան, երկրորդ ֆազիսը (ոգին շարժուում է բնութեան մէջ) պատկանում է բնութեան փիլիսոփայութեան, վերջապէս երրորդը (ոգին գտնում է ինքնիրան) պատկանում է մտքի փիլիսոփայութեան (այդ վերջինի մէջ է մտնում պատմութեան փիլիսոփայութիւնը կամ մարդկային հասարակութիւնների էւոլյուցիան):

Այդպիսով, ամեն բան, ինչ որ գոյութիւն ունի—ֆիզիկական ու բարոյական աշխարհը, բնութիւնը և մարդկային պատմութիւնը ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ միևնոյն գաղափարի կամ միևնոյն ոգու շարժման յաջորդական փազիսները:

Շարժումը դիալեկտիկական է: Ամեն-մի միտք, ամեն-մի առարկայ պարունակում է իր մէջ իր բացասութիւնը, ամեն-մի դրութիւն՝ իր հակադրութիւնը: Միտքը մի անգամ տրուելով՝ բացասում է ինքնիրան, բայց փոխանակ շնչուելու այդ հակասութեամբ՝ նա՝ այսպէս ասած՝ հաշտում է իրան հետ մի նոր գաղափարի մէջ, մի նոր իրականութեան մէջ, որ աւելի բարդ, աւելի բարձր և աւելի հարուստ է: Այդ նոր գաղափարը հաստատուելով՝ նոյնպէս ժխտում է ինքնիրան, ապա նորից վրայ է հասնում հաշտութիւնը կամ համադրութիւնը (սինթեզ), և այդպէս անընդհատ շարունակուում է պրոգրեսսը դրութեամբ, հակադրութեամբ ու համադրութեամբ, մինչև որ

գաղափարը հասնում է իր բացարձակ կատարելութեան, ուր նա հանդիսանում է գերագոյն արգասիքը տիեզերական ձևափոխութեան:

Այս է Հեգելի հռչակաւոր տրիադը և դիալեկտիկական շարժումը: Նա ընդգրկում է բովանդակ տիեզերքը, դասաւորում, շղթայում ու բացատրում է իրականութեան բոլոր տարրերը՝ բնութիւնը իր բոլոր թաղաւորութիւններով, պատմութիւնը իր բոլոր դարաշրջաններով, գեղարուեստը, կրօնը, գիտութիւնը, փիլիսոփայութիւնը և այլն: Ամեն տեղ նոյն անխուսափելի ֆորմուլայի, նոյն տրիադի կիրառումն ենք տեսնում...

Մի հոյակապ աշխարհայեացք, փիլիսոփայական մի ըսքանչելի, երկաթէ դիսցրիպլին, որի նմանը տեսնում ենք միայն Սպինոզայի մօտ, այն տարրերութեամբ, որ անգլիացի փիլիսոփան Բոքսթեյնի վրայ դրաւ իրականութիւնը, որ Հեգել, այսպէս ասած, դրել էր գլխիվայր:

Հրաշքի պէս մի բան էր Հեգելի այդ դրանդիօզ—թէպետե կամայական, անհեթեթ—սխտեմը, ուր համայն տիեզերքը ներկայանում է որպէս էվոլուցիայի (գաղափարի և ոչ նիւթի) մի անհուն պրոցեսս և ուր կիրառւում է ամեն քայլափոխում—թէկուզ և շատ յաճախ բռնադրօսիկ կերպով—միևնոյն խորհրդաւոր ֆորմուլան՝ տրիադը:

Բայց բոլոր հրաշքների պէս նա ևս շուտ անցաւ: Հեգելի ազդեցութիւնը յարատեց միայն մի որոշ շրջանում, ծայրձախակողմեան հեգելեանների մէջ, օրթոդոքս մարկսիստների բնակում, որոնք իւրացրին դիալեկտիկական մտածողութեան եղանակը: Սակայն նրանք ևս սկսում են թօթափել ուսուցչից ժառանգած աւելորդ բեռը:

Ժամանակը պէտք չունէր Հեգելին: Մետաֆիզիկական և priori կառուցումները տաղտկացրել էին մարդկանց, և ահա հէնց հեգելեանիզմի ծոցում բնականօրէն առաջ եկաւ ըէակցիա—հակազդեցութիւն: Ծնունդ առաւ, կամ լաւ է ասել՝ զարգացաւ իդէալիզմի հակամարտ հոսանքը—մատերիալիզմը: Այդ վերջինը ևս ունէր բազմադարեան ու փառահեղ պատմութիւն, որ մենք պէտք է ուրուագծենք:

*
* *

Ուշագրաւ հանգամանք: Երկու հակառակորդ վարդապետութիւնները՝ մատերիալիզմը և իդէալիզմը՝ առաջ են գնում երկար ժամանակ զուգընթացաբար, առանց մինը միւսին կարո-

դանալու խեղդելու։ Երկուսն էլ սկիզբ են առնում հեռաւոր անցեալում և հէնց այնտեղ էլ հասնում բարգաւաճման։ Երկուսն էլ անցնում են նման պայմաններում՝ բարբարոսական արշաւանքների և ֆէօդալիզմի հաստատման շրջանը, երբ ամենուրեք կանգ էր առել մտաւոր կեանքը։ Այդ խաւար ու դաժան ժամանակներում երկու դոկտրինները ուժեր են մթերում և վերածնութեան պանծալի օրերից վերստին ծաղկում ու տարածում իրանց հիմնական գաղափարները։

Երկու արմատապէս տարբեր հոսանքների այդ զուգընթաց առաջխաղացութիւնը արժանի է խոր ուշադրութեան։ Նացոյց է առկա, որ փիլիսոփայութիւնը, այդ ճարճրագոյն իդէօլոգիան (մարկսիստների արտայայտութեամբ) շատ էլ չի յարմարում հասարակական ընդհանուր զարգացման պայմաններին։ Արդիւնաբերական ուժերը հսկայական թռիչքներ են գործում դարերի ընթացքում, հասարակական ձեւերը յաջորդում են իրար, սակայն փիլիսոփայական մաքի զարգացումը իր երկու խոշոր ու հսկասական ուղղութիւնների մէջ մնում է անշեղ.— երկու ուղղութիւններն էլ, մատերիալիզմը և իդէալիզմը, մնում են— գէթ մինչև 19-րդ դարի քառասնական թուականները— հաւասարապէս ուժեղ և հեղինակաւոր... Որքան ուրեմն զգոյշ պիտի լինել, երբ փորձում ենք փիլիսոփայական էւոլիւցիան ևս լուսաբանել Մարկսի տնտեսական մատերիալիզմով՝ արդիւնաբերական ուժերի զարգացմամբ, դասակարգային յարաբերութիւններով...

Դառնանք մեր նիւթին։

* * *

Մատերիալիզմի տարտամ ու երկչոտ սկզբնաւորութիւնը մենք տեսնում ենք դեռ 600 տարի Քրիստոսից առաջ, Յուսաստանում, Յոնիական դպրոցի մէջ, որ կոչւում էր նոյնպէս ֆիզիկական դպրոց։ Նա ձգտում էր բացատրել բոլանդակ արարչագործութիւնը այլևայլ նիւթական տարբերքներով, ջրով, կրակով, օդով և այլն։ Դպրոցի հիմնադիր Թալէսի համար ջուրը միակ դրական սկզբունքն է, ամեն բան ստեղծուել է նրանից, իսկ նա ինքը անստեղծ է, անսկիզբ։ Նախնական այդ թէօրիան, թէև բիրտ ու գոհիկ, այնուամենայնիւ պարունակում է իր մէջ ճշմարտութեան սաղմեր։ Ջուրը յիրաւի մեծ դեր է խաղացել արարչագործութեան մէջ, նա եղել է, ի միջի այլոց, կենսոյի ծագման անհրաժեշտագոյն պայմաններից մինը։

Դեմոկրիտի օրով (մօտ 400 տ. Ք. ա.) յունական մատե-

ըրալիզմը հասաւ իր ամենամեծ զարգացման, ստացաւ այսպէս
ասած քաղաքացիութիւն։ Բնութեան երևոյթներէ անսահ-
ման այլազանութիւնը Դեմոկրիտը բացատրեց նիւթի—մն-
տերիայի շարժողութիւնով,—այդտեղից և թէօրիայի անու-
նը՝ մատերիալիզմ։ Նիւթը հանդիսանում է որպէս գերազոյն
իրականութիւն, բաժանուած է անթիւ-անհամար մասնիկ-
ների կամ ատոմներէ։ Դրանք միևնոյն քիմիական բաղա-
դրութիւնն ունին, տարբերում են միայն ձևով ու չա-
փերով։ Անվերջօրէն մանր և անբաժանելի՝ այդ ատոմները
կուտակուելով իրարու վրայ և անջատուելով իրարից, կաղմա-
կերպում են կամ կազմալուծում պէս-պէս մարմիններ։

Ատոմների այդ յաւիտենական շարժողութիւնը չէ բղխում
որէն արտաքին, վերանցական սկզբունքից—ինչպէս որ մտա-
ծում են աստուածաբանները, այլ նիւթի ներքին յարակայ
էութիւնից։ Ամեն-ինչ բնութեան մէջ կատարւում է ճակատա-
գրական անհրաժեշտութեամբ և ամեն-ինչ—անգամ մարդկա-
յին միտքն ու հոգին—վերածւում են ատոմներին և նրանց
շարժման։

Դա մատերիալիզմի հաւատոյ հանգանակն է, որ ապագա-
յում փորձնական գիտութեան զարգացման շրջանում պիտի
մշակուէր և ամբողջացուէր։

Դեմոկրիտից յետոյ մատերիալիզմը թուլացաւ, ընկճուեց
Պլատոնի ու Արիստոտելի իդէալիստական աշխարհայեացքի
հարուածների տակ, բայց վերատին կազդուրուեց հռչակաւոր
Էպիկուրի օրով (Յ-րդ դարում Ք. ա.). նրա համար ևս նիւթը
գոյութեան միակ հիմունքն է, և մտքի ու հոգու բոլոր արտա-
յայտութիւնները բացատրւում են նիւթական ատոմների մըշ-
տնջնական շարժմամբ։

Հռովմէական տիրապետութեան ամբողջ ընթացքում փի-
լիսոփայութիւնը չառաջադիմեց։ Միջնադարեան շրջանը ևս մի
երկարատև մտաւոր գիշեր էր։ Մատերիալիզմը վերականգնե-
լու համար լուրջ և ինքնուրոյն փորձեր եղան 17-րդ դարում։
Մեծ զարկ տուեց նրան անգլիացի Բակոնն իր շարունակա-
կան յորդորներով՝ ուսումնասիրել բնութիւնը և հիմնել մեր
դատողութիւններն ու ընդհանրացումները ճիշտ փորձի վրայ։
Բակոնը հռչակեց ինդուկտիւ մեթոդը, որը վնասում է երևոյթ-
ների պատճառները և բաց է անում բնութեան օրէնքները՝
հիմնուելով ամենամեծ թիւ փաստերի վրայ։ «Մետաֆիզիկան»,
ասում էր նա, ունի մենաստանի գոյութիւն. նա ամուլ է, ինչ-
պէս կուսանները։

Բակոնից սկսւում է մի փայլուն շարք գիտնականների և

փիլիսոփաների, 17-րդ ու 18-րդ դարերում, Անգլիայի և Ֆրանսիայի մէջ, որոնք յարեցին մատերիալիզմին: Հորս, Լոկկ, Նարտէյ, Պրիստլէյ (Անգլիայում), Լամետրի, Հոլբախ, Դիդրո, Դալամբեր, Հելվեցիուս ևայլն (Ֆրանսիայում—հաւ այդ շաւրանը: Մատերիալիզմը այդպիսով նուաճեց 18-րդ դարի ամենաընտիր մտքերը արեւմտեան երկու առաջադէմ երկրներում. նա, կարելի է ասել, տիրեց բոլոր աշխարհներին—փիլիսոփայական, հասարակական, բարոյագիտական: Նրա մի ուրիշ անունն էր սենսուալիզմ (sensualisme): Նա յայտարարում էր, որ մեր բոլոր մտապատկերներն ու գետելիքները ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ արդիւնք արտաքին աշխարհից մեր հինգ զգայարանների միջոցով ստացուած տպաւորութիւնների: Մենք հետեւապէս կարող ենք ճանաչել, կարող ենք հասկանալ այն առարկաները միայն, որոնք մատչելի են մեր զգայութեան:

Բայց մատերիալիզմի ամենափայլուն յաղթանակները վերապահուած էին 19-րդ դարին: Գիտութեան պանծալի նուաճումները մի անսովոր թռիչք հաղորդեցին նրան, և մի անողոք արշաւանք սկսուեց գերբնական բոլոր հաւատալիքների դէմ: Գերմանիան թօթափեց իդէալիզմը և դարձաւ առաջապահը՝ հակառակ ուղղութեան: Հեգելեան շկոլայի ձախակողմեան թեւը—Ֆոյբերբախ, Շտրաուս ևայլն—հանդիսաւոր կերպով յարեց մատերիալիզմին: Ֆոխտ, Բիւխներ, Մոլեշոտ եղան նրա հուժկու պրոպագանդիստները:

Ֆրանսիայում ևս սկսուեց ըէակցիա մետաֆիզիկայի և իդէալիզմի դէմ: Ֆրանսիական մտածողները յետ նայեցին դէպի 18-րդ դարը, գրկեցին նրա փառաւոր աւանդութիւնները: Օգիլատ Կոնտի (1798—1857) և աշակերտների ջանքերով քաղուեց պոզիտիւլիզմի վարդապետութիւնը, որ իր էութեամբ ազգակից է մատերիալիզմին: Այդ նոր վարդապետութիւնը, միանգամընդմիշտ դուրս է վանում իր ուսումնասիրութեան շրջանից «նախնական ու վերջնական պատճառները», իրերի «ներքին էութեան» քննութիւնը և հիմնում է գիտութիւնը փորձի ու ստոյգ դիտողութեան վրայ:

Վերջապէս Անգլիայում ծնունդ առաւ Դարվինի աշխարհաշառչ վարդապետութիւնը, որը զարկ տալով էոլոլիցիոնիզմի մեծ դադափարին և անհունապէս հարստացնելով գիտութեան այլևայլ ճիւղերը՝ հիմնաւորեց և ամրացրեց մատերիալիստական փիլիսոփայութիւնը:

Մատերիալիզմը որակուեց նաև «մոնիզմ» անունով: Ոյժը և նիւթը հռչակուեցին որպէս ատուրիբուտներ միևնոյն սուբստանցի, միևնոյն ու եզակի իրականութեան: Ոյժը երբէք ա-

աւանց նիւթի և նիւթը երբէք առանց ոյժի գոյութիւն չունի։ Բովանդակ տիեզերքը ներկայանում է որպէս պատճառական մի վիթխարի շղթայակցութիւն։ Հոգեկան աշխարհը կապուած է ընդհանուր կենդանականին, այդ վերջինը՝ անկենդան աշխարհին։ Մինը միւսից բղխում է պատճառականօրէն և ընկանօրէն, սոսկ ոյժ-նիւթի կամ սուքստանցի յաւիտենական ձևափոխութեամբ։ Մարդ և բնութիւն, սուբ'եկտ և օբ'եկտ, ես և ոչ-ես նոյնանում են միեւնոյն սուքստանցի, միեւնոյն համա-տարած շարժում նիւթի մէջ։

Մատերիալիզմը դարձաւ աւետարան մարդկային խորհող մեծամասնութեան։ Նա հռչակուեց իբրև թէօրիաներից ամենագիտականը, իբրև մի տեսութիւն, որ ամենից աւելի է համապատասխանում իրականութեան և առողջ դատողութեան։

Դժուար է իհարկէ յօրինել մի թէօրիա, փիլիսոփայական մի աշխարհայեացք, որ գոհացում տար մտքի պահանջներին կատարելապէս, քացարձակապէս։ Մատերիալիզմը իշխում է այսօր տիրականօրէն, բայց դեռ սակաւ չեն մտածողները, որոնք չեն գոհանում մատերիալիզմով։ Ոչոք չէ կարող արգելներ դնել մարդկային մտքի խիզախ թռիչքներին, ոչոք չէ կարող արգելել նրան՝ փիլիսոփայական հանդարտ մտախոհութեան մէջ՝ կրկնել վաղեմի, շատ հին հարցումները։ «Ի՞նչու է այս բոլորը... Ի՞նչ է գոյութեան պատճառը, նրա խորհուրդը... արարչագործութեան սկիզբը, նրա գաղտնիքները։ Ի՞նչ է տիեզերական սուքստանցը. ինչո՞ւ է նա շարժւում և ինչո՞ւ է հէնց այնպէս շարժւում...» Հարցումներ, որոնք անխուսափելի կերպով զբաղեցնում են մարդկային ուղեղները, և ոչ միայն պարզ, այլև՝ խաղան ուղեղները... «Ի՞նչպէս է ծագել այն հրաշալի երևոյթը, որ անուանում ենք կեանք»։ Բայց դեռ աւելի հրաշալին կայ. «Ի՞նչպէս է արդեօք սկզբնաւորուել մարդկային գիտակցութիւնը, նիւթի այդ գերագոյն արաայայտութիւնը...»

Այո, գեռ մարդիկ կը շարունակեն փիլիսոփայել—ապարդիւն, աւանդ—տիեզերական առեղծոածների մասին։ Ի՞նքը Հեկկելը—Ենայի հռչակաւոր պրոֆեսսորը և մեր ժամանակի ամենահռչակաւոր մատերիալիտ բնագէտներից մինը—մոլեգին յարձակուելով Դիւբուա Բէյմոնների դէմ՝ խոստովանում է, որ կայ ամեն բան ընդգրկող տիեզերական մի առեղծոած (ein allumfassendes Welträthsel)—սուքստանցի պրոբլեմը...

Այս խորհրդածութիւններով բնաւ չէինք կամենալ մոլորեցնել ընթերցողին։ Հրաշքի, «գերբնական»-ի գաղափարը միանգամ ընդմիշտ վտարուած է գիտութիւնից և նրանց մասին խօսք չի կարող լինել որևէ քիչ թէ շատ լուրջ տեսու-

Թեան մէջ: Տիեզերական ներդաշնակ շէնքը հրաշալի է, բայց նա հրաշք է: Էւոլյուցիօնիզմի մեծ վարդապետութիւնը ցոյց է տալիս մեզ, թէ ինչպէս այդ շէնքը կառուցուել է աստիճանաբար, զուտ մեքենայական պատճառներով, առանց որեւէ գիրքնական ուժի միջամտութեան: Կեանքի ծագումը, անասնական աշխարհի աստիճանական կատարելագործումը հրաշալի են, բայց նրանք հրաշք չեն: Նոյն էւոլյուցիօնիզմը, որ այնքան սերտ կերպով կապուած է մատերիալիզմի վարդապետութեան հետ, ուսուցանում է, թէ ինչպէս այդ բոլորը կատարուել է քնական պատճառներով:

Գանի-քանի գաղտնիքներ, որ մի դար սրանից առաջ գիտուել են իբրեւ հրաշք, լուսաբանուած են այսօր, շնորհիւ ուսումնասիրելու մեր միջոցների կատարելագործման, շնորհիւ գիտութեան առաջադիմութեան...

Այդ առաջադիմութիւնը իրօք հսկայական է: Ֆիզիկական գիտութիւնները տուին բեղմնաւոր ուսումնասիրութիւններ բոլոր աշխարհներում և եզրակացրին ուժերի միովթիւնը, միատարրութիւնը ամբողջ տիեզերքում: Սպեկտրալ՝ անալիզը ցոյց տուաւ, որ մեր երկրագնդի բաղադրիչ նիւթերը գտնուում են արեգակի ու միւս մոլորակների մէջ: Աստղագիտական ուսումնասիրութիւնները հաստատեցին, որ տիեզերական անեզր տարածութիւնը լի է միլիօնաւոր մարմիններով, մեր երկրագնդից էլ մեծ, որոնք շրջում են ու դառնում, կործանւում են ու վերաշինւում յաւիտենապէս:

Գիմիան գտաւ նորանոր տարրեր ու անդադրում վերլուծումներով ու ընդհանրացումներով մտածել տուաւ, որ նիւթը մէկ է տիեզերքի մէջ, չնայած տարրերի բազմազանութեան:

Հաստատուեց գերագոյն, հիմնական օրէնքը,—ոյժի և նիւթի անկորնչելիութիւնը բովանդակ տիեզերքում, նրանց յաւիտենական մնայունութիւնը:

Գիմիական տարրերի մէջ մէկը—ածխածինը—ստացաւ առաջնակարգ կարեւորութիւն: Նա այն հրաշալի յատկութիւն ունի, որ առաջացնում է անթիւ ու բազմատեսակ օրգանական միաւորումներ: Դրա համար և ածխածինը անուանուեց «կեանքի քիմիական հիմունքը»:

Բիօլոգիայի (կենսաբանութեան) աշխարհում կատարելագործուած խոշորացոյցը բաց արեց մեր առջև ամենատարբերական, մանրիկ օրգանիզմների կամ մոնքնների անտեսանելի աշխարհը և լոյս սփռեց «կեանքի ծագման» կնճռոտ հարցի վրայ:

Վերջապէս՝ նշանաւոր բջիջային թէօրիան (Zellentheorie) և անթիւ ուրիշ գիւտեր ու թէօրիաներ...

Գաղաքակիրթ մարդկութիւնը մտնում էր մի նոր փիլիսոփայական շրջան։ Ամեն կողմից պահանջ էր զգացւում մի ամբողջացնող աշխարհայեացքի, մի ընդհանրական ու գերազոյն ֆորմուլայի, որը կարողանար ամփոփել իր մէջ դրական գիտելիքների այդ հսկայական պաշարը, խստացնել ու միաւորել կոնկրետ երևոյթների այդ անսահման այլազանցութիւնը։

Հերբերտ Սպենսերը եկաւ այդ պահանջին գոհացում տալու։ Նա սկսեց սոցիոլոգիայով (հասարակագիտութեամբ)։ Նա նախ հետաքրքրուեց սոցիալական երևոյթների ուսումնասիրութեամբ և ապա անցաւ փիլիսոփայութեան վերացական աշխարհը։ Նրա փիլիսոփայական դաւանանքը արտայայտուած է Նախնական սկզբունքները՝ վերնագրով իր աշխատութեան մէջ, որ լոյս է տեսել 1862 թ.։ Այնտեղ է, կարելի է ասել, ղեկավարող միտքը Սպենսերի բոլոր միւս հատորների։ Այնտեղ է հռչակաւոր ֆորմուլան, որով նա միաւորում ու բացատրում է տիեզերական, երկրաբանական, կենսաբանական, հասարակական և հոգեբանական բոլոր երևոյթները։ Այնտեղ է նաև Սպենսերի մետաֆիզիկան, նրա խորհրդածութիւններն ու եզրակացութիւնները «իրերի ներքին էութեան» մասին, տիեզերքի նախնական և վախճանական պատճառների մասին և այլն։

Սպենսերի պայծառ ու դրական միտքը ևս խոյս չտուաւ այդ կարգի մարզանքներից։ Նա ևս շեշտեց, ինչ որ շեշտել էին արդէն քննական փիլիսոփայութիւնը յանձին Կանտի և պոզիտիւիզմը յանձին Կոնտի և աշակերտների։ Մեր գիտելիքները տիեզերքի մասին յարաբերական են, երբէք բացարձակ (աբսոլյու), երբէք լիակատար։ Որքան աւելի ենք առաջանում մեր գիտելիքների, ծանօթութիւնների մէջ,—ասում է Սպենսեր,—այնքան աւելի ենք համոզւում, որ մի բան կայ՝ մեզ անմատչելի, անըմբռնելի։ Իրականութիւնը չի ներկայանում մեզ իր իսկական պատկերով, տիեզերքի հիմքը, նրա էութիւնը մի խորհրդաւոր բան է, անվերջ, յաւիտենական, անիմանալի և անճանաչելի (incognoscible)...

Ենթադրենք—շարունակում է Սպենսերը—թէ տիեզերքը իր ամենասկզբնական շրջանի մէջ եղել է քառասային ամպաձև մի զանգուած *)։ հարց է ծագում. ի՞նչպէս է արդեօք նա յանգել այդ դրութեան... մենք կարող ենք վերածել տի-

*) Այդպէս է կանտ—Հապլանսն նշանաւոր թէօրիայի համեմատ։

եզերական բոլոր երևոյթները ոյժի կամ շարժողութեան, բայց մեզ համար հանելուկ է մնում, թէ ինչ է այդ ոյժը, այդ շարժողութիւնը ինքնիրան վերցրուած: Մենք կարող ենք վերածել մեր բովանդակ մտաւոր կեանքը զգացումների (sensation). բայց ինչ են այդ զգացումները... եւայլն եւայլն:

Կան Սպենսերի համար երկու աշխարհներ, մէկը՝ ճանաչելի, միւսը անճանաչելի: Առաջինը յարաբերականն է, երկրորդը բացարձակը: Մէկը առանց միւսի գոյութիւն չունի: Երկուսն էլ անհրաժեշտ են, որպէս փոխադարձ լրացուցիչներ: Բացարձակը գոյութիւն ունի առանց որեւէ պայմանի. նա անըսկիզբ է և անստեղծ:

Ընդհանրացնելով աստիճանաբար մեր գիտելիքները բընութեան մասին, վերածելով նրանց միշտ աւելի և աւելի ընդհանուր ֆորմուլաների (բանաձևերի), մենք վերջիվերջոյ պիտի յանգենք մի այնպիսի ընդհանուր ճշմարտութեան, որը այլևս անկարող կը լինենք վերածել մի աւելի ընդհանուրին: Այդ վախճանական ճշմարտութիւնը, ընդհանրացման պրոցեսսի այդ վերջին օղակը կը լինի բնականաբար անվերլուծելի և անբացատրելի: Նա ինքը Բացարձակն է, Աբսոլյուն, Անճանաչելին: Մենք ստիպուած ենք ընդունել նրա գոյութիւնը, թէպէտ և խիստ աղօտ հասկացողութիւն միայն ունինք նրա մասին...

*
* *

Թողնենք մետաֆիզիկային հանգիստ որոճալ խոհրդաւոր ու յաւէտ անլուծելի առեղծուածները, մտնենք «երևոյթների» կամ «ճանաչելի»-ի աշխարհը:

Այդտեղ է երևան գալիս փիլիսոփա Սպենսերն իր կարող հանճարով, իր գերազանցապէս սինթետիկ (համադրող) մտքով:

Փիլիսոփայութիւնը՝ Սպենսերի ասելով գիտելիքների ընդհանրացումն է, միաւորումը (unification): Գիտութիւնը տալիս է միայն փաստերի, ծանօթութիւնների մասնակի միաւորումն, այն ինչ փիլիսոփայութիւնը տալիս է լիակատարը:

Ինչպէս որ գիտութեան մէջ ամեն-մի բարձր ընդհանրացումն ծրարում ու խտացում է աւելի ստոր կարգի ընդհանրացումներ, այնպէս էլ փիլիսոփայական ընդհանրացումները խտացում ու ամփոփում են գիտութեան ամենաընդարձակ ճշմարտութիւնները:

Պէտք է ուրեմն կապել, ընդհանրացնել տիեզերական երևոյթները, պէտք է միաւորել և ամբողջացնել բոլոր գիտու-

թիւններէ արդիւնքները,—այս է դառնում ճշմարիտ փիլիսոփայութեան նշանաբանը:

Սպենսերը նախևառաջ հարկ է սեպում իր կարծիքը յայտնել այն նշանաւոր խնդրի վերաբերմամբ, որ ամենահին ժամանակներից ի վեր զբաղեցրել է փիլիսոփաներին. խօսքս «եսի» և «ոչ-եսի», սուբ'եկտի և օբ'եկտի փոխադարձ յարաբերութեան մասին է, ասենք պարզ, ժողովրդական ձևով—արտաքին աշխարհի անկախ գոյութեան կամ չգոյութեան վասին:

Ամբողջ «ճանաչելի» աշխարհը Սպենսերը վերածում է երկու կարգի երևոյթների. մէկը՝ «եսի» երևոյթներն են, միւսը՝ «ոչ-եսի». ուրիշ խօսքով՝ մէկը տեղի ունի մեր գիտակցութեան սահմաններում, միւսը՝ մեզնից դուրս, առարկայական, օբ'եկտիւ աշխարհում: Առաջին կարգի երևոյթները համարւում են թոյլ, երկրորդինը՝ ուժեղ:

Այդպիսով Սպենսերը բացարձակապէս յարում է մատերիալիստական ընկալիմին և ծաղրելով Բերկլէյի, Իւււի ու այլոց ընկալիմը՝ յայտարարում է, որ մեր «ես»-ից դուրս, մեր գիտակցութիւնից դուրս գոյութիւն ունին՝ անկախ գոյութեամբ՝ իրենք ու երևոյթները, ամբողջ տիեզերքը:

ՄԻՔ. ՅՈՎՀ.